

2. Հ. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄՆ ԻՐԱՆՈՒՄ

(դեմագրաֆիկ տվյալներ)

Ինչպես վկայում են պատմական աղբյուրները, հայերն Իրանի հյուսիսային ու հյուսիս-արևմտյան գավառներում սկսել են բնակություն հաստատել XI դարում, հետագայում՝ նաև մի շարք կենտրոնական գավառներում: Սակայն ընդհուպ մինչև XVII դարը հայերի հիմնական գաղթօջախները երկրի հյուսիսային և հյուսիս-արևմտյան գավառներն էին, ուր բնակվում էր հայ բնակչության ձնշող մեծամասնությունը:

XVII դարում, 1603—1608 թթ. Շահ-Աբբաս Ա-ի՝ հայերին Իրանի խորքերը վերաբնակեցնելու հետևանքով, նոր գաղթօջախներ առաջ եկան նաև երկրի հարավային ու կենտրոնական գավառներում:

XVII—XIX դարերում հայ բնակչության մի մասը հարավային գավառներից փոխադրվում է կենտրոնական գավառներ, այստեղ ստեղծելով մի քանի նոր հայկական բնակավայրեր:

Տարագաղթման պատմական այս պրոցեսի հետևանքով Իրանի հայ գաղութը բաժանվեց երկու՝ հյուսիսային (Թավրիզ կենտրոնով) և հարավային (նոր Ջուղա կենտրոնով) մասի, որոնք միմյանցից տարբերվում են մի շարք՝ պատմական, աշխարհագրական, էթնիկական, կաղմակերպական և այլ առանձնահատկություններով: Այս բաժանումը պահպանվում էր մինչև XX դարի 40-ական թվականները:

Թեհրանի բնակչության աճին զուգրնթաց խախտվեց գաղութի պատմականորեն ստեղծված այս բաժանումը: Դարիս քառասունական թվականների կեսերին ստեղծվեց կենտրոնական նոր շրջան:

որի մեջ նրա կենտրոնը հանդիսացող Թեհրանի հետ մեկտեղ մտան նաև հարակից կենտրոնական, ինչպես նաև հարավ-արևելյան և հյուսիս-արևելյան գավառների այն հայկական բնակավայրերը, որոնք մինչ այդ մտնում էին գաղութի հարավային շրջանի մեջ:

Այսպիսով, Իրանի հայ գաղութը ներկայիս դրությամբ բաժանվում է հիմնական երեք շրջանների: Պատմականորեն շրջաններից ամենահինը հյուսիսայինն է, ապա՝ հարավայինն ու կենտրոնականը: Շրջանների կենտրոններից առավել հինը՝ Նոր Զուղան է, ապա Թավրիզն ու Թեհրանը: Սակայն իր նշանակությամբ, բնակչության թվի ու կաղմակերպվածության տեսակետից կենտրոնական շրջանն այժմ առաջատար տեղ ունի և ամբողջ գաղութի կորիզն է:

Շրջանների առանձնահատկություններն ու նրանց՝ գաղութի կյանքում ունեցած դերը նկատի ունենալով, մենք նպատակահարմար ենք գտնում բնութագրել դրանք հետևյալ հերթականությամբ՝ կենտրոնական, հյուսիսային և հարավային:

Կ Ե Ն Մ Ե Ն Ա Ն Կ Ե Ն Շ Ր Ջ Ա Ն

Շրջանի մեջ են մտնում Կենտրոնական, Գիլան, Մաղանդարան, Խորասան, Քերմանշահ գավառների, ինչպես նաև Համադանի ու Լոռեստանի գավառների հայկական բնակավայրերը¹:

Այն բաղկացած է բնակավայրերի հետևյալ օջախներից. 1. Թեհրան, 2. Վանազ գյուղ, 3. Արաք, 4. Ղազազի, 5. Քամարայի, 6. Բուրվառի ու Գյալիլայի շրջակայքի գյուղերը, 7. Ղարաղանի շրջանի գյուղերը, 8. Ռաշտ և Փահլավի, 9. Մաշհադ, 10. Քերմանշահ, 11. Համազան:

Թեհրան—Գաղութի կենտրոնական շրջանի կենտրոնն է, Իրանի հայկական բնակավայրերի երիտասարդ օջախներից մեկը: Նրա առաջացումը պայմանավորված է Թեհրանի՝ երկրի մայրաքաղաք դառնալով: Ինչպես հայտնի է, Թեհրանը մայրաքաղաք դարձավ XVIII դարի երկրորդ կեսին: Սակայն ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը նա իր նշանակությամբ երկրորդական կարգի քաղաքից բարձր չէր:

Քաղաքային վարչության տվյալներով, 20-ական թվականների սկզբին Թեհրանն ուներ 210 հազար բնակիչ²: Թեհրանի աճը հիմնա-

¹ Լորեստան գավառի կենտրոնն է Նարամաբադ քաղաքը:

² «Պարսկահայ տարեցույց» Թեհրան, 1927, էջ 39—40 և Avery Peter, «Modern Iran». London, 1965, p. 233.

կանում սկսվեց 1925 թվականից և առանձնապես ուժեղացավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: Ներկայումս Թեհրանի ունի երկու միլիոնից ավելի բնակչություն:

Թեհրանի հայ բնակչությունը հիմնականում աճել է վերջին 40—45 տարում: XIX դարի վերջին Թեհրանում բնակվում էր մոտ հազար հայ, 1918—1921 թթ. քաղաքի հայ բնակչությունն ավելացավ ի հաշիվ Միջագետքի ու Վան-Վասպուրականի փախստականների և կովկասցի բնիկների: 1922—1923 թթ. արդեն այնտեղ 3247 հայ կար¹:

Տասնիններորդ դարում քաղաքի հայ ընտանիքների մեծամասնությունը ապրում էր Դարվաղե Շահ-Աբդուլ Աղիմ թաղամասում, առանձին շրջանում, որը մինչև հիմա էլ կոչվում է «Մահալեյե Արմանի» («հակական թաղ»): Ապա նրանք սկսեցին բնակվել Դարվաղե Ղազվին թաղամասում: Աստիճանաբար հայերը հիմնվում էին նաև Դարվաղե Դովլաթում, Հասանարադում ու Թեհրանի այլ շրջաններում²: Ներկայումս հայերը բնակվում են քաղաքի կենտրոնական ու հյուսիսային թաղամասերում, տեղ-տեղ բավականին համահավաք խմբերով:

Քաղաքի հայ, ինչպես նաև ամբողջ բնակչության աճը պայմանավորված էր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումով, որն իր հերթին նպաստեց արդյունաբերական հիմնարկների, բանկերի, առևտրական ֆիրմաների, խոշորացված միլիտորությունների ու գերատեսչությունների, մի շարք մշակութային ու սպասարկող այլ հիմնարկների առաջացմանը: 1944 թվականին Թեհրանի՝ գաղութի կենտրոնական շրջանի կենտրոն դառնալու տարին ունեցող արդեն հաշվվում էր ավելի քան 25 000 հայ³:

Հայ ընտանիքների հոսքը Թեհրան իրագործվել ու իրագործվում է ի հաշիվ գաղութի հին կենտրոնների ու օջախների՝ Թավրիզի, Նոր Զուղայի, Համադանի, Ռաշտի, Փահլավիի, Ղազվինի, Իսֆահանի գավառի, Բուրվառի, Գյափլա, Քամարա և Քաղաղ շրջանների հայկական բնակչության, ինչպես նաև Ղարաղանի շրջանի հայկական բնակավայրերի:

Հայ գյուղական բնակչության հոսքը Թեհրան առանձնապես ուժեղ էր 1946—47 թթ.: Նրանց մեծ մասը այն գյուղացիներն էին,

¹ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 39—40:

² «Արթ», 1957, հոկտեմբերի 26:

³ «Վերածնունդ», 1944, հունիսի 18:

որոնք չէին հասցրել ներդադիվ Սովետական Հայաստան: Հայրենա-
դարձության ժամանակավոր դադարեցման հետևանքով նրանք բնա-
կություն հասնատեցին Թեհրանում, մեծամասամբ նրա հյուսիսա-
յին Հեղմաթիև, Գորդան, Մաջիդիև, Սեյեդ, Յուսուֆաբադ, Արասա-
բադ և այլ թաղերում: Մոտավոր հաշվումներով, այդ տարիներին
բազար տեղափոխվեցին 10 000 հայ գյուղացիներ:

Ետպատերազմյան շրջանում հայ բնակչության համակենտրո-
նացումը ընթանում էր ոչ սլակաս արագ տեմպերով: Թեհրանի հայ-
կական թեմական խորհրդի նախաձեռնությամբ անցկացրած մար-
դահամարի տվյալներով Թեհրանում այդ ժամանակ բնակվում էր
65 000 հայ:

Թեհրանի հայ բնակչության աճի պրոցեսի մասին ավելի լավ
պատկերացում ստանալու համար, ստորև կրերենք այդ մարդահա-
մարի տվյալները:

Թվական	Ճն.	մահաց.	տարր.	ամուսն.	աճ (%)	Թիվ
1947	480	289	191	208	0,53	36,000
1948	501	439	62	232	0,16	38,250
1949	523	427	96	208	0,24	39,150
1950	498	362	136	252	0,35	37,350
1951	500	380	120	277	0,32	37,800
1952	448	326	122	280	0,36	33,750
1953	557	371	186	310	0,44	41,850
1954	590	398	192	336	0,44	43,100
1955	719	357	332	384	0,62	54,000
1956	765	424	341	415	0,60	57,000
1957	825	432	393	432	0,65	61,000
1958	876	442	434	460	0,65	65,000 ¹

Պետք է նկատի ունենալ, որ մարդահամարը չի տարածվում
կաթոլիկ ու բողոքական հայերի վրա, որոնց ընդհանուր թիվը 3—4
հազար է: Այսպիսով, հայերի թիվը 1958 թ. շատ ավելի մեծ էր, քան
ցույց է արված աղյուսակում: Ըստ որոշ տվյալների 1958 թ. Թեհ-
րանում ապրում էր 75 000 հայ:

Ինչպես երևում է աղյուսակից, Թեհրանի հայ բնակչության
բնական աճը կազմում էր 0,65%: Եթե նույնիսկ հիմք ընդունելու ի-
նենք բնակչության աճի այդ միանգամայն ցածր տոկոսը (որը հս-
շիվ թե համապատասխանում է իրականությանը²), ապա ոստ

1 «Ախբ», 1959, հունիսի 5:
2 Պաշտոնական տվյալներով Իրանի բնակչության միջին աճը յուրաքանչյուր
հազար բնակչին կազմում է 2—2,2%:

1966 թ. դրությամբ Թեհրանում պետք է որ ապրեկու լինեն ավելի քան 80 000 հայ, որը կազմում է երկրի ամբողջ հայ բնակչության ³/5-ից ավելին:

Վերջին տարիներս Թեհրանի հայ բնակչության զգալի աճ չի նկատվում: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը երկրի մայրաքաղաքում գործազրկության տարածումն է:

Վ ա ն ա գ գ յ ու ղ ը—Հայկական Վանագ գյուղը գտնվում է համանուն պարսկական գյուղի մոտ և ընկած է Թեհրանից հյուսիս՝ 8—9 կմ հեռավորության վրա: Ներկայումս, Թեհրանի սահմանների՝ հիմնականում դեպի հյուսիս ընդլայնվելու կապակցությամբ Վանագ գյուղը մտել է քաղաքի սահմանագծի մեջ: Սակայն այն փոքր-ինչ մեկուսացած է, չի առնչվում քաղաքային շինարարությանը, չնայած նրա շուրջն արդեն բարձրանում են առանձին ժամանակակից շինություններ: Բնական է, որ գյուղը, եթե այն դեռևս կարելի է այդպես անվանել, գտնվում է մայրաքաղաքի ուժեղ ազդեցության տակ:

Հայերը Վանագը հիմնել են XIX դարի սկզբին¹: Մոտավորապես այդ ժամանակ, կամ փոքր-ինչ ավելի ուշ, Թեհրանի հյուսիսային ծայրամասերում առաջացել են հայկական մյուս գյուղերը՝ Դարուը, Խորթունն ու Մանսուրաբադը:

Այդ գյուղերի բնակիչների մեծ մասը ծագումով Ղաթաղանի, Քաղազի և այլ շրջաններից էին², 1935 թ. Վանագում ապրում էր 127, Խարթունում՝ 48, Դարուսում՝ 80, և Մանսուրաբադում՝ 112 հայ: Այն ժամանակ մի քանի հայ ընտանիքներ կային նաև մոտակա պարսկական Լաշքերանք և Դավուդիե գյուղերում³: Ներկայումս Վանագում և այդ գյուղերում հաշվվում է մինչև 500 հայ:

Ա ռ ա ք (ն ա խ կ ի ն Ս ու լ թ ա ն ա բ ա դ)—Քաղաքը տեղավորված է կենտրոնական գավառում, Թեհրանից 300 կմ հարավարևմուտք: Առաջին հայ բնակիչները քաղաքում երևացին XIX դարի վերջին, XX դարի առաջին տասնամյակում Արաքի՝ որպես հայկական գաղթօջախի նշանակությունը այնքան մեծացավ, որ նա դարձավ հարակից չորս հայաբնակ շրջանների՝ Քաղազի, Քամարաի, Գյափյայի ու Բուրվաուի կենտրոնը (նախկինում դրանք հարում էին Համադանին ու Մալաբրին): Այդ բանին նպաստեց Արաքի՝ այն ժամանակվա Իրանի առևտրական կենտրոններից մեկի դիրքը: Արաքի

¹ «Ալիք», 1935, հուլիսի 26:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Հայ բնակչությունը կազմված էր Իրանի տարբեր մասերից եկածներից, որոնց այդտեղ էր բերել տեղի Հայ արդյունաբերողների գորգագործուկտն Ֆաբրիկաներում ու Հայ վաճառականների առևտրական տներում աշխատանք դրնելու հույսը:

Տեղի Հայերը հիմնականում եկել էին Քաղաղ, Քամարա, Գյափլա և Բուրվառի գավառներից, ինչպես նաև Թեհրան, Համադան, Նոր Զուղա քաղաքներից ու Իրանական Ադրեջանից:

Տեղական բնակիչների մեջ կային Հայեր Արևմտյան Հայաստանից, Միջագետքից ու Կովկասից: 1932 թ. Արաքում բնակվում էր ընդամենը 931 հայ¹:

Ֆաբրիկաների մեծ մասի փակվելուց հետո Արաքի նշանակությունն ընկավ: Շատ ընտանիքներ փոխադրվեցին Թեհրան: Այժմ Արաքում ապրում է 700—800 հայ:

Քաղաղ, Քամարա, Բուրվառի և Գյափլայի շրջաններն էլ գյուղերը — Դարասկղբին Ալաքից հարավ և արևմուտք ընկած Բուրվառի, Գյափլա, Քաղաղ ու Քամարա շրջաններում բնակվում էին բավականին մեծ թվով հայ գյուղացիներ: Այդ շրջանի բնակիչները XVII դարի գաղթածներ են, ինչպես նաև Իսֆահանի դավառի Փերիա շրջանի բնիկներ, որ այստեղ են տեղափոխվել XVIII—XIX դարերում:

Այս տեղերում հայ գյուղացիների առաջին բնակավայրը եղել է Բուրվառին², Հարություն Տեր-Հովհանյանցի տվյալներով, XIX դարի կեսերին Բուրվառիում կար 22 հայկական գյուղ³: Բուրվառի շրջանը այն կետն էր, որտեղից ճյուղավորվում էր հայ գյուղացիների տարածումը դեպի կենտրոնական գավառի հարավային մասերն ու Լորեստանի հյուսիս-արևելյան ծայրամասերը (Գյափլա, Քամարա և Քաղաղ շրջանները): Այդ իսկ պատճառով շրջանի հայկական բնակչությունը շարունակ նվազում է:

1919 թ. այնտեղ ապրում էր 4242 հայ⁴: 1932 թ. շրջանի հայ բնակչության թիվն իջել էր 1500-ի: Հայերն ապրում էին 20 գյուղերում, բայց հիմնականում տեղի պարսիկ գյուղացիների հետ խառը⁵:

¹ «Ալիք», 1932, փետրվարի 2 և 10:

² Առաքել Դավթիսեցի, Պատմություն, վաղարշապատ, 1896, էջ 46:

³ Հարություն Տեր-Հովհանյանց, Պատմություն Նոր Զուղայի, հ. 1, էջ 32—33:

⁴ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 60:

⁵ «Ալիք», 1932, փետրվարի 10 և 18:

1946 թ. հայրենադարձության ժամանակ շրջանի հայ գյուղացիներին մի մասը փոխադրվեց Սովետական Հայաստան, մյուս մասը՝ բնակություն հաստատեց Թեհրանում։ Այդուհանդերձ, 1952 թ. այնտեղ մնացել էին հետևյալ ութ գյուղերը՝ Նասրաբադ, Ֆարաշաբադ, Խորշենդ, Բազմանաբադ, Խաբաբադ, Մուղանաբ և Արարիք։ Շրջանի հայ բնակչության ընդհանուր թիվն այն ժամանակ 1132 էր¹։

Ներկայումս բուրվառցի հայերը հիմնականում ապրում են երեք գյուղերում. Խորշենդ (մոտավորապես 300—350 մարդ), Ֆարաշաբադ (մոտ 250 մարդ) և Նասրաբադ (մինչև 150 մարդ)։

XVII դարից մինչև ընդհուպ մեր դարի 40-ական թվականները Բուրվառիին հարևան Գյափլա շրջանում կային մի քանի հայկական գյուղեր։ 1932 թ. այնտեղ կային մեծ ու փոքր 10 գյուղեր՝ Քերթ, Հուսեյնաբադ, Մարդիան, Հաջիաբադ, Թոխմար, Գուրջի, Ջառնա և այլք։ Այնտեղ հայերի թիվը հասնում էր 2500-ի²։

1946 թ. շրջանի բնակչության մեծ մասը հայրենադարձվեց Սովետական Հայաստան³։ Մնացած այն բնակիչները, որոնք հայրենադարձության դադարեցման հետևանքով չկարողացան վերադառնալ իրենց նախնիների հայրենիքը, հարկադրված եղան բնակություն հաստատել Թեհրանի հյուսիսային արվարձաններում։ Ներկայումս Գյափլայում կա 30 հայ ընտանիք։

Քամարայի շրջանի հայ գյուղացիները հիմնականում Գյափլայի նախկին բնակիչներն են։ Նրանք նոր վայրերում են հաստատվել մոտավորապես XVII դարի կեսերին, 1932 թ. տեղի հայերը բնակություն հաստատեցին յոթ գյուղերում՝ Լիլան, Ղուրչիբաշի, Ջարբախ, Ռուֆաբ-Քանդլիները, Սաքի, Մըզրա-Դարաշուր և Դանիան-Մաշիան գյուղերում։ Շրջանի ամենամեծ հայկական գյուղ Լիլանում այն ժամանակ կար 1400 բնակիչ, մյուս գյուղերում՝ կար 355 հայ ընտանիք⁴։

Քամարա շրջանից Հայկական ՍՍՀ հայրենադարձվեցին շատ քիչ հայեր։ 1952 թ. շրջանի հայկական բնակչությունը կազմում էր 2158 մարդ⁵։

Այժմ Քամարայի 800—850 հայեր ապրում են չորս գյուղերում՝ (Լիլան, Սաքի, Դարաշուր և Դավիթաբադ)։ Շատ ընտանիքներ փոխադրվել են Թեհրան ու հարևան Քաղաղ շրջան։

¹ «Ալիք», 1952, փետրվարի 5։

² Նույն տեղում, 1932, փետրվարի 10 և 18։

³ Նույն տեղում, 1952, փետրվարի 5։

⁴ Նույն տեղում, 1932, փետրվարի 10 և 18։

⁵ Նույն տեղում, 1932, փետրվարի 5։

Քաղաղ շրջանը դադարում է Արաքից 30 կմ հեռավորության վրա։ Փերիալից առաջին գաղթածները այստեղ են հաստատվել 1815 թ.։ Նախապես նրանք բնակվել են Գուրեղալում, ապա նրանց մեծ մասը շարժվել է հարավ-արևմտյան ուղղությամբ ու հիմնել է մի շարք հայկական գյուղեր։ 1932 թ. դրանք 12-ն էին (Աղնա, Քալավա, Իդի-սարադ, Աբբասարադ, Ումրիա, Մարանդ, Ալիպուրջ, Սեյդան, Գուրեղալ, Հուսեյնարադ և երկու Ղալաները։ Այնտեղ բնակվում էր ընդամենը 4 հազար հայ¹։

1952 թ. շրջանում բնակվում էին 3618 հայ գյուղացիներ²։ Հետագայում շրջանի հայ բնակչությունը որոշ չափով նվազեց՝ Արաք և Թեհրան փոխադրվածների հաշվին։ Սակայն, շնայած դրան, այժմ այստեղ ներկայումս էլ կա թվապես խոշոր հայ գաղթօջախ։ Հայերը բնակվում են Աղնա, Աբբասարադ, Քալավա, Ումրիա, Մարանդ, Ալիպուրջ, Գուրեղալ, Գարդուդար, Հուսեյնարադ և Մեհդիարադ գյուղերում։ Արաքի և Քաղազ, Քամարա և Բուրվառի շրջաններում ներկայումս (բնական աճի հետ մեկտեղ) կա 5000 հայ։ 1919 թ. այդ շրջաններում (Գյափլայի հետ մեկտեղ առանց Արաքի) ապրում էր 10186 հայ³։ Որոշ տվյալներով, 1946 թ. Արաքում և հարակից շրջաններում հաշվվում էր 20 հազար հայ⁴։

1946 թ. Հայկական ՍՍՀ վերադարձավ մոտ 6000 հայ։ Բացի այդ, 6000 տեղացի հայեր 1946—1947 թթ. փոխադրվեցին Թեհրան⁵։

Նախկին բնակավայրերից գյուղացիների հեռանալու հիմնական պատճառը հողազրկությունն է։ Նախկինում, մինչև XIX դարը, Իրանում գյուղացիները մշակում էին պետական հողերը։ Ապրանքադրամային հարաբերությունների զարգացման ու երկրի միջազգային ապրանքափոխանակության ոլորտը ներգրավելու հետևանքով հողատիրության նախկին ձևը՝ պետական հողատիրությունը, անկում ապրեց։

XIX դարի վերջին ու XX դարի սկզբին սկսվեց հողերի՝ խոշոր հողատերերի կալվածատերերի, վաճառականների, խաների, ցեղապետների ու բարձրաստիճան հոգևորականության ձեռքում կենտրոնանալու պրոցեսը։ Վերջինիս ընթացքում հայ գյուղացիների հիմնական զանգվածը իրանցի գյուղացիների մեծամասնության հետ

¹ «Ալիք», 1952, փետրվարի 10 և 18։

² Նույն տեղում, 1952, փետրվարի 5։

³ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 60—61։

⁴ «Ալիք», 1952, փետրվարի 5։

⁵ Նույն տեղում։

մեկտեղ հողազրկվեց ու ընկտվ՝ կալվածատերերի կապալի տակ։ Այդ տեսակետից հատկապես ծանր էր Բուրվառի և Գյափլա շրջանների գյուղացիության վիճակը։ Հենց դա է պատճառը, որ Գյափլայում գրեթե բոլորովին հայեր չմնացին, իսկ գյուղական ամենահին բնակավայրերից մեկում՝ Բուրվառիում նրանց թիվը խիստ նվազեց։

Ղաղվին—Քաղաքը հայերով սկսեց բնակեցվել XIX դարի երկրորդ կեսին, հիմնականում ի հաշիվ նոր Ջուղայից, Համադանից, Թավրիզից փոխադրված ընտանիքների, ինչպես նաև Իսֆահանի գավառի գյուղացիների։ Հետագայում, ընդհուպ մինչև մեր դարի 50-ական թվականները, քաղաքի հայ բնակչությունը շարունակ ավելանում էր։ Պատերազմից հետո այնտեղ կար 1,5—2,000 հայ։

Վերջին տարիներս ղաղվինցի հայերի շատ ընտանիքներ փոխադրվում են մոտակա Թեհրան։ Այժմ Ղաղվինում մնացել է մոտ 300 հայ։

Ղաբաղանի շրջանի գյուղերը—Ղարաղանի շրջանն ընկած է Ղաղվինից 40—50 կմ արևմուտք։ Հայ գյուղացիները (հատկապես Իսֆահանի գավառից) այս շրջանն են տեղափոխվել XIX դարում, 1919 թ. այնտեղ կար մինչև 1750 հայ, որոնք բնակվում էին վեց գյուղերում, պարսիկ գյուղացիների հետ մեկտեղ։ Մինչ 1962 թ. այդ երկրամասում տեղի ունեցած հայտնի երկրաշարժը, հայերն ապրում էին Վերին Չանախչի, Ներքին Չանախչի, Ներքին Ղալա և Լար գյուղերում։ Նրանց թիվը հասնում էր 1400-ի։ Չնայած երկրաշարժի պատճառած ավերածություններին, այդ գյուղերը մինչև հիմա էլ գոյություն ունեն, սակայն գրանցում շատ ավելի պակաս թվով են հայեր ապրում։ Ղարաղանցի մի քանի հայ ընտանիքներ, որոնք մնացել էին անօթևան և ղրկվել էին գոյության միջոցներից փոխադրվեցին Թեհրան։

Ռաշտ—Ռաշտը՝ Գիլան գավառի կենտրոնի հայ դադութր Իրանում ամենահներից մեկն է։ Պատմական տվյալները վկայում են որ այդ բնակավայրը գոյություն ուներ արդեն XIII դարում²։ Ռաշտի հայ գաղթօջախը միշտ կայուն է եղել ու չի դադարեցրել իր գոյությունը մի քանի դարուց ի վեր։ 1916 թ. այնտեղ կար 571, 1954 թ.՝ 590, 1931 թ.՝ 596 հայ³։ Ներկայումս Ռաշտում բնակվում է մինչև 600 հայ։ Մի քանի հայ ընտանիքներ են ապրում Ռաշտի մերձակա փոքր

¹ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 102—103։

² Ա. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1964, Ա., էջ 242։

³ «Ալիք», 1932, մայիսի 28։

բաղաբնկերում ու ավաններում (Լահիջան, Լանգերուդ, Ֆումեն, Ռադսեր, Շահսևար և այլն)։

Փ ա հ յ ա վ ի (ն ա խ կ ի ն է ն գ ե լ ի) — Կասպից ծովի ափին դրվող այդ հովեկային ու նավահանգստային քաղաքն ընկած է Ռաշտից 40 կմ հեռավորության վրա։ Տեղի հայ գաղութն ունի մի քանի դարի սլաթավառարան, բայց հավանաբար ավելի ուշ է ստեղծվել, քան Ռաշտի հայ գաղութը։

Վերջին սլաթահանքի Փահլավիի հայ բնակչությունը նվազել է և այժմ այնտեղ կա ոչ ավելի, քան 400 հայ։

Մ ա շ հ ա դ — Անցյալ դարի վերջին խորասանի նահանգում ու նրա կենտրոն Մաշհադում ապրում էին մեծ թվով հայեր։ Ռուսաստանի հայերն այդ տարիներին Սարգեար քաղաքում հիմնել էին բամբակալուծի գործարան, որտեղ աշխատում էին շատ հայեր։ Դարասկզբին, երբ Մաշհադը խոշոր առևտրական կենտրոնի դեր ուներ Իրանա-ռուսական առևտրական հարաբերություններում, այնտեղ կար 120—150 հայ ընտանիք։ Այս բանից հետո, երբ Մաշհադը կորցրեց իր վազմի նշանակությունը, իսկ Սարգեարի գործարանը փակվեց, քաղաքի ու նահանգի հայ բնակչության թիվը նկատելիորեն նվազեց։ Այժմ արդեն այնտեղ բնակվում է ընդամենը 200 հայ։ Մի քանի հայ ընտանիքներ կան Ղուլան ու Նիշաբուր քաղաքներում¹։

Ք ե ռ մ ա ն շ ա հ — Իրաքին սահմանակից Քերմանշահ գավառի կենտրոնն է։ Առևտրական կենտրոն լինելով, նաև իր կողմը հրապուրեց մի քանի հայ ընտանիքներ։

Քսանական թվականներին այդտեղի հայերի թիվը զգալիորեն աճեց։ Այդ շրջանում տեղի հայ բնակչությունը ավելացավ նաև ի հաշիվ Արևմտյան Հայաստանից փախստականների²։

Սեկայն, առաջանալով փաստորեն միայն 20-ական թվականներին, քաղաքի հայ բնակչությունը շուտով սկսեց նվազել։ Դրա գլխավոր պատճառներից մեկը 1929—1933 թթ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամն էր։ 1931 թ. այնտեղ կար 272 հայ³։

Հետագա տարիներին քաղաքի հայ բնակչությունը քիչ աճեց։ Այժմ Քերմանշահում կա ոչ ավելի քան 400 հայ։

Հ ա մ ա դ ա ն — Իրանի այդ հնագույն քաղաքը (հնագույն էքսքավանը) հայերով բնակեցվել է դեռևս XVII դարում։ Ըստ եղած

¹ «Ամենուն տարեգիրք», Բեյրութ, 1958, էջ 337։

² «Արիք», 1931, օգոստոսի 16։

³ Նույն տեղում։

տեղեկությունների ոչ մեծ թվով հայ դաղթականներ Շահ-Աբբասի օրոք բնակություն են հաստատել քաղաքի Ղալե թաղամասում։ Քաղաքի հայ բնակչությունը հետագայում համալրվեց երկրի մյուս գավառներից փոխադրվածներով, ինչպես նաև արևմտյան հայերով։ Հայերի թիվը Համագանում հասավ 820-ի¹։

Քաղաքի մինչև 1605 թվականը Համադանի արվարձաններում հայեր էին բնակվում. որոնց կենտրոնը Շավար (կամ Շավարին) գյուղն էր²։

Տեղացի հայերի շատ ընտանիքներ վերջին տասնամյակներում փոխադրվել են Թեհրան։ Այնտեղ այժմ մնացել է 550 հայ։

* - *

Վեղ հարյուրից վեց հարյուր հիսուն մարդ կա Մուսնդարան գավառի առաջին բնակավայրերում։ Հայ ընտանիքները փոքր խմբերով բնակվում են Բանդարշահում, Շահռուդում ու Գոյեստանում. ինչպես նաև դրանց շրջակա մի քանի գյուղերում։ Մի քանի հարյուր հայ հաստատվել են Գորգան գավառում։

Հ յ ու ս ի ս ա յ ի ն շ Ր Ջ ա ն

Հյուսիսային շրջանի գաղութի հայերը հիմնականում բնիկներ են։ Այդ շրջանը Իրանի հայկական հին բնակավայրերից մեկն է։ Թավրիզից բացի շրջանի մեջ են մտնում Ռեղաիե, Խոյ, Սալմաստ, Մաբու, Ղարադաղ ու Մարաղա մարզերի հայ բնակատեղիները։

Ռեղաիե (նախկին Ուրմիա) — Արևմտյան Ադրբեջան նահանգի ադմինիստրատիվ կենտրոն Ռեղաիեում 1928 թ. կար 226 հայ³։ Ներկայումս նրանց թիվը հասնում է 550—600-ի։

Թավրիզի թեմական խորհրդի տվյալների համաձայն 1922—1923 թթ. Ռեղաիեի շրջանում կար 2400 հայ, որոնք բնակվում էին 33 գյուղերում⁴։ Այժմ մարդում կա 14 հայկական գյուղ՝ Գեարդաբադ, Նախիջևան Թապա, Իքաղաջ, Կարակեզ, Կարաջալու, Դարբառու, Բալանիշ, Դիղաթաբա, Արդիշատաբա, Շիրաբադ, Բագլրո. Դարգառու, Ռիհանաբադ, Ֆակիբեկլու։

¹ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 79.
² «Ալիբ», 1954, հունիսի 28.
³ «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 152.
⁴ Նույն տեղում, 1927, էջ 52—53։

Քնական աճի հետ մեկտեղ մարզում պետք է որ բնակվելու լինի 3,5 հազար հայ:

Խոյ — Իրանի այս հին հայկական բնակավայրի մասին հիշատակվում է դեռևս XIII դարից¹: Ներկայումս հոյում և նրա շրջակայքում հայեր գրեթե չեն մնացել: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքական արշավանքների ժամանակ տեղի հայ բնակչությունը կոտորվել կամ փախել է այլ շրջաններ ու Կովկաս: Մարլի որոշ գյուղերում ապրում են մի քանի հայ ընտանիքներ, որոնց թիվը, սակայն, աննշան է:

Սալմաստ — Սալմաստում հայերը բնակվել են դեռևս XIII դարից²: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը մարզում (կենտրոնն է Շահիուրը, նախկին Դիլիմանը) բնակվում էր մինչև 15000 հայ³: Հավթվան գյուղն այդ ժամանակ ուներ 4500 բնակիչ: Այն մինչև այժմ էլ մնում է մարզի ամենամեծ հայաբնակ գյուղը, սակայն ունի միայն 200 բնակիչ, որոնք բոլորն էլ հայեր են:

1930 թ. մայիսին այդտեղ, ինչպես նաև նրա շրջապատի գյուղերում մեծ երկրաշարժ եղավ, սակայն մի քանի տարի անց գյուղը վերականգնվեց ու կառուցապատվեց ժամանակակից ոճով⁴:

Խոսրովա, Մահլամ, Ղալասար գյուղերում հայերն ապրում են տեղի բնակիչների հետ կողք-կողքի, Մահլամում ու Ղալասարում՝ քրդերի, Խոսրովում՝ ասորիների հետ:

Հայ մեծ վիպասան Րաֆֆու ծննդավայր Փայաջուկը խիստ ավերվել է: Այնտեղ ապրում է ընդամենը ինը հայ ընտանիք, իսկ Շահիուրում՝ 25 հայ ընտանիք⁵:

1943 թ. մարզի հայերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 4000-ի⁶: 1946 թ. Սալմաստի գյուղացիների մի մասը հայրենադարձվեց Սովետական Հայաստան, իսկ մյուս մասը փոխադրվեց Թավրիզ ու Թեհրան: Այժմ այնտեղ մնացել է հազարից ոչ ավելի հայ:

Մաքու — Այստեղ, ինչպես և հոյում հայեր չեն մնացել, Մաքում ապրում է 50—60 հայ, մեծ մասամբ արհեստավորներ: Մի քանի հայ ընտանիք է ապրում սուրբ Թադևոսի վանքի շրջակայքում, որոնք և հիմնականում հանդիսանում են հայկական ճարտարապե-

¹ Ա. Արրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ, Ա, էջ 242:

² Նույն տեղում:

³ «Վերածնունդ», 1943, ապրիլի 25:

⁴ Նույն տեղում, 1944, օգոստոսի 27—28:

⁵ «Ալիք», 1960, օգոստոսի 21—24:

⁶ «Վերածնունդ», 1943, ապրիլի 25:

տության նշանավոր այդ կոթողի սպասավորներն ու պահպանող-ները: Դատելով վանքի հիմնադրման տարեթիվից, այդ վայրերում հայերը բնակվում են դեռևս մեր թվականության VI դարից:

Ղ ա ր ա դ ա ղ — Լեռներում, Արաքսի ափերին կից այս հնագույն օջախում 20-ական թվականներին կար 2,5 հազար հայ: Նըրանք բնակվում էին 21 գյուղերում¹: Ներկայումս մարզում կա 11 հայկական գյուղ՝ Սըղն, Մեհդավ, Ղասեմաշեն, Վինա, Ամբագուլ, Քարագլուխ, Վարդաշեն, Սեահող, Ողան, Նորաշեն և Ուրգության²: Մարզի հայկական բնակչության թիվը 3,5 հազար է:

Ղարադաղի հայերը խոսում են Ղարաբաղի բարբառին մոտ խոսվածքով:

Մ ա ր ա դ ա — Մինչև դարասկիզբը Մարաղայում կար համեմատաբար մեծ թվով հայ բնակչություն, և քաղաքը համարվում էր հայ և ասորական բնակակենտրոններից մեկը: Տեղեկություններ կան, որ մարաղացի հայերը ծագումով մոտակա Փերավա կամ Փերաբադ գյուղից են, որ գոյություն ունի 300—400 տարուց ի վեր: Այդ գյուղերում մինչև այժմ էլ կանգուն է հայկական եկեղեցին³: Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ Մարաղայում հայկական գաղթօջախը գոյություն ունի XIII դարից⁴:

Մեր դարի 20-ական թվականներին Մարաղայում և շրջակա գյուղերում ապրում էր 1300 հայ⁵: 1946 թ. տեղի շատ հայ ընտանիքներ վերադարձան Սովետական Հայաստան: Մարաղա քաղաքում այժմ կա մոտ 500 հայ: Գյուղերում հայկական բնակչությունը փոքրաթիվ է:

Թ ա վ ր ի ղ — Այդ քաղաքում հայերի մասին հիշատակություն կա դեռևս XIII դարում⁶: Թավրիզը գաղութի հյուսիսային շրջանի կենտրոն դարձավ 1833 թ. (մինչև այդ, դարեր շարունակ գաղութի կենտրոնը սուրբ Թադևոսի վանքն էր): Թուրքմենչայի 1828 թ. պայմանագրից հետո, Արևելահայաստանի՝ Ռուսաստանին միանալուց հետո, սուրբ Թադևոսի վանքը ընկավ անմիջապես իրանա-թուրքական սահմանի վրա և կորցրեց իր կենտրոնի ունեցած նշանակությունը:

¹ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 52—53.

² «Ալիք», 1954, հոկտեմբերի 6:

³ Նույն տեղում, 1956, սեպտեմբերի 11:

⁴ Ա. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ..., Ա, էջ 242:

⁵ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 52—53:

⁶ Ա. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ..., Ա, էջ 242:

XIX դարի սկզբին քաղաքում բավականին մեծ թվով հայեր կային։ Թուրքմենչայի պալմանագրից հետո հարյուրավոր ընտանիքներ (մոտ 45 000 մարդ) Թավրիզից ու հյուսիսային Իրանի այլ վայրերից փոխադրվեցին այն ժամանակվա Երևանյան ու Նախիջևանի նահանգները, ինչպես նաև Կովկասի ու Ռուսաստանի այլ շրջաններ։ Այն ժամանակ Թավրիզում մնաց 40 հայ ընտանիք¹։

1922—1923 թթ. Թավրիզում կային 5 500 հայեր²։

Արդեն 9 տարի անց տյնտեղ կար ավելի քան 6,5 հազար հայ³։ Այժմ քաղաքում բնակվում է շրջանի հայ բնակչության կեսը։

Թավրիզի հայ ընտանիքները հիմնականում բնակվում են քաղաքի երկու՝ Ղալա (կամ Բերդաթաղ) և Լիլավա թաղամասերում։

* * *

Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, 1912—1914 թթ. մարգարհամարի տվյալներով Հյուսիսային շրջաններում կար 32,750 մարդ⁴։ 1926—1927 թթ. այնտեղ կար 14,480 հայ⁵։

Տեղի ավելի քան 5 000 հայեր ներդադթեցին Սովետական Հայաստան։

Մի քանի հայ ընտանիքներ կան իրանական Քուրդիստանում, Միանդաբ քաղաքում ու մի քանի շրջակա գյուղերում։ Այդ վայրերի 10 դյուղերում 20-ական թվականներին բնակվում էր 1000 հայ⁶։ Նրանց մեծ մասը հայրենադարձվեց ՀՍՍՀ։

Հ ա ր ա վ ա յ ի ն շ Ր Ջ ա ն

Հարավային շրջանում բնակվող հայերի մեծամասնությունը ծաղումով Արևմտյան Հայաստանի արևելյան գավառներից, Նախիջևան և Ջուլֆա քաղաքների ու նրանց հարակից շրջաններից ու ներկայումս Հայկական ՍՍՀ-ի սահմանում գտնվող տերիտորիայի մի մասից են։

Հարավային շրջանում հայկական բնակավայրերի գլխավոր օջախներն են՝ Նոր Ջուղա, Զհարմհալ և Փերիա շրջանի գյուղերը։

¹ «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 123։

² Նույն տեղում, 1927, էջ 52—53։

³ «Ալիք», 1931, դեկտեմբերի 3։

⁴ «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 156։

⁵ Նույն տեղում, 1927, էջ 52—53։

⁶ Նույն տեղում։

Աբադանը, Խորրամշահը, Մասջեդե-Սուլեյմանը, Աղա-Ջարին, Ահվադը և Շիրադը:

Օջախներն այդ գտնվում են Խուզխտանի, Ֆարս գավառներում ու Բախտիարի գեներալ-նահանգապետությունում¹:

Ն ո Ր Զ ու Ղ ա — 1606 թ. Իսֆահանը հարավից օղակող Զա-յանդե-Ռուդ գետի աջ ափին կառուցվեց մի փոքրիկ եկեղեցի, որը հայերը Արաքսի ափին գտնվող Զուլֆայի տաճարի անունով կոչեցին Ամենափրկիչ²: Ըստ էության քաղաքն էլ կառուցվել սկսեց այդ իսկ թվականին ու ստացավ Նոր Զուղա (Նոր Զուլֆա) անվանումը:

Քաղաքը բաժանված էր ութ թաղամասերի՝ Մեծ Մեյդան, Փոքր Մեյդան, Զարսու, Հակոբջանենց, Կարազյուլ, Քոչեր, Դավրեժ և Երե-վան:

Իրանցի և եվրոպացի պատմագետները տարբեր տվյալներ են թողել այդ ժամանակաշրջանում Նոր Զուղայում եղած հայ բնակչու-թյան թվի մասին³:

Ըստ Զոնսոնի վկայության Նոր Զուղայում կար 12 000, ըստ Մորերի՝ 3400, իսկ ըստ Մալկումի՝ 2500 հայ ընտանիք: Իրանցի պատմաբան Զավահիր-օլ-Քյալամը նշում է, որ այդ թիվը հաս-նում էր 30 000-ի⁴: Մոտավորապես նույն թիվն է նշում Զ. Անանյա-նը, որը քննել է հայ և օտար աղբյուրների տվյալները⁵: Պետք է ենթադրել, որ Նոր Զուղայի բնակչության թիվը չէր անցնում 30 000-ից:

1724 թ. Նոր Զուղան ավերվեց աֆղանների կողմից և քաղաքը մայրաքաղաքի իր նշանակությունը կորցրած Իսֆահանի հետ մեկ-տեղ անկում ապրեց: Նոր Զուղայի բնակիչների նշանակալից մասը (առավելապես հարուստ խավը) քաղաքից փախավ տարբեր ուղ-ղություններով. Բուշիր նավահանգստով՝ Հնդկաստան Թասթաջով՝ Իրաք, իսկ Կասպից ծովի նավահանգիստներով՝ Կովկաս և Ռու-սաստան:

Ըստ Զավահիր-օլ-Քյալամի տվյալների, մեր դարի 30-ական թվականներին Նոր Զուղայում ապրում էր 4000 հայ, որոնք բնակ-վում էին քաղաքի 9 թաղերում (Դավրեժ, Սանգթրաշան, Մեծ Մեյ-

1 Գեներալ-նահանգապետության կենտրոնն է Շահրբուրդ քաղաքը:

2 1655 թ. եկեղեցին քանդվեց ու նրա տեղում կառուցվեց ներկայիս Ամենա-փրկիչ վանքը:

3 Ա. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ..., Ա, էջ 256:

4 «Վերածնունդ», 1934, հուլիսի 12—սեպտեմբերի 12:

5 «Ալիք», 1952, հունիսի 16—17:

դան, Չտրսու, Երևան, Փոքր Մեյդան Հակոբջանենց, Կարազյուլ) և վերականգնուցված Նազարի փողոցում¹։

Վերջին տասնամյակներում Նոր Զուղայի հայ բնակչության թիվը կազմում է 5000 մարդ։

Զ հ ա Ր մ հ ա լ ու ֆ ե Ր ի ա շ Ր ջ ա ն ն ե Ր ի գյուղերը—XVII դարի սկզբին Հայաստանից Իրան գաղթածների մեծ մասը գյուղացիներ էին։ Նույնիսկ ամենապարզ հաշվումներից պարզվում է, որ այդ տարիներին Իսֆահանում և Նոր Զուղայում բնակություն հաստատեց մոտ 80 000 հայ։

Ըստ Առաքել Դավրիժեցու վկայության 1586 թ. Հայաստանի արևելյան գավառներից՝ Դիզաք, Աղվանք, Գողթան և այլն, Իրան փոխադրվեցին մի քանի խումբ հայ գյուղացիներ (հաճախ ընտանիքներով)։ Նրանք հաստատվեցին Իսֆահանում։ 1603 թ. Շահ-Աբբասը Իրան փոխադրեց 60 000 հայ։ Նրանց կեսը բնակեցվեցին Քաշանի շրջակայքում, մյուս կեսը՝ Իսֆահանում։ 1605 թ., ըստ պատմաբանների հաշվումների, Իրանի մայրաքաղաքի շրջակայքը եկավ գաղթականների 75 000 հոգուց բաղկացած քարավան։ Հետագա տարիներին Իսֆահան փոխադրվեց ևս մի քանի հազար հայ։

Եթե հայ գաղթականների ընդհանուր թիվը Իսֆահանում (չհաշված նրանց ուլքեր բնակեցվել էին այլ վայրերում) ընդունելու լինենք 110 000 մարդ, ապա եթե դրանից հանենք 20 000 արհեստավորներին, վարպետներին ու առևտրականներին, ինչպես նաև Իսֆահանում հիմնված 10 000 մարդկանց, կստանանք մեր ենթադրելի թիվը։ Հայտնի է, որ 1630 թ. հայերը Իսֆահանից սկսեցին փոխադրվել Նոր Զուղա։ Հենց այդ տարիներից էլ Նոր Զուղայի բնակչության թիվը հասավ 30 000-ի։

Երբ և ինչպես տեղաբաշխվեց հայ գյուղացիությունը Իսֆահանի գավառում և Բախտիարի լեռնաշղթայի նախալեռնային շրջանում։

Հարուսթյուն Տեր-Հովհանյանցը հիշատակում է, թե հայաստանցի հայերը բնակեցվեցին Լնջան, Ալինջան, Գյանդուման, Ջղախոր, Զհարմհալ, Փերիա և Բուրվառի շրջաններում²։

Ինչպես հայտնի է, Հարուսթյուն Տեր-Հովհանյանցն իր աշխատությունը գրել է XIX դարի երկրորդ կեսին։ Այդ իսկ պատճառով

¹ «Վերածնունդ», 1934, սեպտեմբերի 1։

² Հ ա Ր ո թ յ ու ն Տ ե Ր-Հ ո Վ հ ա ն յ ա ն ց, Պատմություն Նոր Զուղայի, հ. 1, էջ 31։

այդ շրջանները թվարկելիս նա նկատի է առել Իրանի հայաբնակ գյուղերի այդ ժամանակ արդեն կազմավորված աշխարհագրությունը։ Սակայն, պետք է նկատել, որ այդ շրջանները Իսֆահանից ու Նոր Զուղայից միևնույն հեռավորության վրա չեն գտնվում։ Եթե լնջան ու Ալինջան շրջանները անմիջականորեն հարում են Իսֆահանին, ապա Չհարմհալն ու Փերիան նրանից հեռու են միջին հաշվով 150 կմ, Բուրվառին՝ 200 կմ։ Մի շարք հայկական գյուղերի Իսֆահանից ունեցած հեռավորությունը միայն ցույց է տալիս, որ Իրանում հայկական գյուղական բնակավայրերի առաջացումը երկարատև ու աստիճանական է եղել։

Հայ գյուղացիների առաջին ապաստարանները, անկասկած, եղել են լնջան ու Ալինջան շրջանները։ Հարություն Տեր-Հովհանյանցը նշում է, որ այդ շրջաններում բնակեցման առաջին տարիներին հիմնվեց 17 հայկական գյուղ։ յոթը՝ Ալինջանում և 10 լնջանում¹։ Այդ գյուղերից մեկը մինչև այժմ էլ կրում է Քյալե Արմանի («հայկական գյուղ») անունը։ Լնջան ու Ալինջան շրջանները գյուղացիների՝ Փոթիսի ու Չհարմհալ գավառներում, ինչպես նաև Իրանի մյուս մասերում տարածվելու ելակետերն էին։

Հայկական գյուղերի ստեղծման հետագա պրոցեսը ընթացել է հիմնական երկու ուղղություններով։ Լնջան ու Ալինջան շրջաններից հարավ ու հարավ արևմուտք՝ Չհարմհալի շրջանը, գրանցից արևմուտք՝ Փերիայի, Քեարվանդ, ինչպես նաև Բուրվառի և Գյափլա շրջանները։ Չհարմհալ, Փերիա և Քեարվանդ շրջաններում սրոցեսն այդ ընթացքի է XVII—XVIII դարերում։ Բուրվառի, Գյափլա, ապա և Քամարա ու Քաղազ շրջանների բնակեցումը հայ գյուղացիներով տեղի է ունեցել XVI—XIX դարերում։

Այդ վայրերը բնակեցվել են ոչ անմիջապես։ Վերանի Չհարմհալ գավառը գրքի հեղինակ Ա. Եգգարյանը որոշակի լույս է սփռում Չհարմհալում և այլ հայկական գյուղական բնակավայրերի ստեղծման պատմության վրա։ Նա ենթադրում է ու դրանում նրա հետ չի կարելի չհամաձայնել, որ ճանապարհների ու ժամանակակից փոխադրամիջոցների բացակայության պատճառով հայ գյուղացիների բնակեցումը Չհարմհալ ու Փերիա շրջաններում կարող էր սկսվել ոչ ավելի վաղ, քան 1610 թ.²։

Հարություն Տեր-Հովհանյանցի վկայությամբ, ժամանակի ըն-

¹ Հարություն Տեր-Հովհանյանց, Պատմություն Նոր Զուղայի, հ. 1, էջ 32։

² Ա. Եգգարյան, Իրանի Չհարմհալ գավառը, Թեհրան, 1963, էջ 27։

թացքում բոլոր հայ գյուղացիները հեռացան Լնջան ու Ալինջան շրջաններից։ Նրանց այդտեղ լինելու հետքերը լրիվ անհետացել են, չհաշված վերոհիշյալ «Քյալե Արմանի» գյուղը։

Չհարմհալի շրջանը — XVII դարի առաջին տասնամյակներին հայ գյուղացիները շարժվելով դեպի հարավ ու հարավարևմուտք, մտան Չհարմհալ շրջանն ու այնտեղ մի քանի գյուղ հիմնեցին։ Առաքել Դավրիժեցին մի քանի անգամ հիշատակում է Չհարմհալի շրջանի հայ գյուղացիների Գեանդուման և Ջղախոր բնակավայրերի անունները¹։

Առաքել Դավրիժեցու և Հ. Տեր-Հովհանյանցի, ինչպես նաև իր ժողոված տվյալների հիման վրա Եղգարյանը ենթադրում է, որ Չհարմհալում բնակություն հաստատած հայերը ծագումով եղել են Արևմտյան Հայաստանի Բասենի շրջանից։ Նա մասնավորապես նշում է, որ մինչև հիմա էլ շրջանի բնակիչներից կարելի է լսել «Բասենայ դովրեն» («Բասենի ժամանակ») արտահայտությունը²։

Հարություն Տեր-Հովհանյանցի աշխատության մեջ տրված տեղեկությունները ամբողջական պատկերացում չեն տալիս Չհարմհալում հայերի տեղաբաշխման թվի և աշխարհագրության մասին։ Հարություն Տեր-Հովհանյանցի տվյալների համաձայն Չհարմհալի շրջանում կար 4 հայկական գյուղ։ Նրա տվյալներով դարակեսին հայ ընտանիքների մի մասը դուրս գալով Ահմադաբադ և Գիշնիգան գյուղերից հիմնել է Մամոքան (Մամուրան) և Բուղաջի նոր գյուղերը³։

1856 թ. մարդահամարի տվյալներով (ըստ երևույթին այն առաջինն էր Նոր Զուղայում և նրան ենթակա գյուղական հայ բնակավայրերում) Չհարմհալի շրջանում կային 5 հայկական գյուղեր՝ Սիրաք, Ահմադաբադ, Գիշնիգան, Մահամրա և Լիվասիան։ Բոլոր այդ գյուղերում այն ժամանակ կար 2063 հայ⁴։

Սակայն Եղգարյանը վկայում է, որ Չհարմհալում կային նաև ուրիշ գյուղեր, որոնք մոռացվեցին։ Դրանցից էին Ոստիգանը, Շալամալարը, Սուլուգանը, Զիվրիգանը և Ռոստովը⁵։

1 Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 46, 215—216։

1 Ա. Եղգարյան, Իրանի Չհարմհալ գավառը, էջ 26։

3 Հարություն Տեր-Հովհանյանց, Պատմություն Նոր Զուղայի, հ. 2, էջ 296։

4 Նույն տեղում։

5 Ա. Եղգարյան, Իրանի Չհարմհալ գավառը, էջ 28։

XVIII դարի 20-ական թվականներին աֆղանական արշավանքի ժամանակ հայկական բնակչության մի մասը Չհարմհալից տեղաշարժվեց Փերիայի դավառ։¹ Մինասյանը, որն ուսումնասիրել է հայ գյուղացիների տեղաբաշխումը Չհարմհալում, նշում է, որ նրանց տեղաշարժման մասին են վկայում դերեղմանաքարերի արձանագրությունները, որոնց խրոնոլոգիան սկսվում է 1720 թ.։ Նույն թվականով էլ ընդհատվում են գերեղմանաքարերի արձանագրությունները նախկին վայրերում²։

Չհարմհալի, Փերիայի և Քեարվանդի շրջանների հայ գյուղացիությունը, բացի հարավային շրջանի սահմաններում տեղաշարժվելուց, փոխադրվել է նաև Հնդկաստան, Կովկաս ու Ռուսաստան։

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին շրջանում ստեղծվեցին հայկական նոր գյուղեր։ 1882 թ. հիմնադրվեց Վերին Քոնարկը, ավելի ուշ, նրանից ոչ հեռու՝ Ներքին Քոնարկը։ 1836 թ. բարձրացավ Խոջիմաբադ գյուղը, 1900 թ.³ Սինագանը։

1907 թ. վերաբնակեցվեց հայերի կողմից դեռևս 1622 թ. լքված Ախբուլաղ գյուղը։

Ինչպես վկայում են հիմնադրման ժամանակի ու տեղի վերաբերյալ տվյալները, Հ. Տեր-Հովհանյանցի հիշատակած գյուղացիներն են հիմնել նաև Մամուկա գյուղը։

Դարիս սկզբին Չհարմհալում կար ընդամենը 11 հայկական գյուղ։ Շրջանի բնակչության թիվը 1917 թ. 4272 էր⁴։

XX դարի առաջին տասնամյակներին չհարմհալցի հարյուրավոր գյուղացիներ փոխադրվեցին Հնդկաստան։ Մոտ 2000 մարդ բնակություն հաստատեց Իրանի հյուսիսում։

1946 թ. օգոստոսին Հայկական ՍՍՀ հայրենադարձվեցին Վերին Քոնարկ ու Ներքին Քոնարկ, Մամուրան, Լիվասիան, Սինադան և Ախբուլաղ գյուղերի 1245 բնակիչներ։ Դրանից հետո շրջանում մնաց հայկական երեք գյուղ՝ Մամուքան, Հաջիաբադն ու Սիրաքը։ 1943 թ. նրանցում բնակվում էր 836 հայ⁵։ Հետագա տարիներին Չհարմհալի բնակչությունն աստիճանաբար քչացավ։ 1960 թ. շրջանում հաշվվում էր 272 հայ⁶։ Հիմա շրջանում 150—250 հայ կա։ Հարկ է ավելացնել, որ լրիվ հայկական բնակչությամբ միակ գյուղը այժմ շրջանում Մամուքան է։ Հաջիաբադն ու գավառի ամենահին

¹ «Ալիք», 1951, փետրվարի 7։

² Ա. Եղգարյան, Իրանի Չհարմհալ դավառը, էջ 186։

³ «Ալիք», 1951, փետրվարի 7։

⁴ Ա. Եղգարյան, Իրանի Չհարմհալ դավառը, էջ 187։

հայկական գյուղը՝ Սիրաբը (հիմնված է մոտավորապես 1610 թ.) ունի խառը բնակչություն՝ հայեր ու պարսիկներ։

Տեղի բախտիարի խաների ֆեոդալական շահագործումից փրկվելու համար հայերը լքում էին իրենց գյուղերը ու հիմնվում քաղաքներում ե արդյունաբերական կենտրոններում։ Հնդկական հալածանքների հետ ունեցած բազմաթիվ կապերի շնորհիվ այդ շրջանի հայ բնակչության մի մասը, ինչպես նշվեց, փոխադրվեց Հնդկաստան։ Սակայն չհարմարացիների մեծ մասը հաստատվեց Իրանի նավթարդյունաբերական կենտրոններում՝ Մասջեդե-Սուլեյմանում, Աղա-Ջարիում, Արագանում, Ահվազում և այլուր։

Փ և ր ի ա յ ի շ ր ջ ա ն ք — Սկսած XVII դարից այդ շրջանի տերիտորիայում գոյություն է ունեցել հայ գյուղական բնակչության օջախ։ Չհարմարացի համեմատությամբ այն կայուն է և ավելի քան ևրևք և կես դար հանդիսանում է երկրում հայ բնակչության կենտրոնացման հիմնական կետերից մեկը։

Ինչան և Ալինջան շրջանների հայ գյուղացիները Փերիայի շրջան ևն և կել XVII դարի առաջին տասնամյակներին։ XVII դարի 20-ական թվականներին, աֆղանների արշավանքների ժամանակ, հայ գյուղացիները տեղաշարժվեցին դեպի արևմուտք և բնակություն հաստատեցին այժմյան վայրերում։ Հարություն Տեր-Հովհաննիսի սովյալների համաձայն, XIX դարի կեսերին շրջանում կար 22 հայկական գյուղ¹։

1919 թ. մարդահամարի տվյալներով Փերիայի շրջանում կար 27 հայկական գյուղ, ընդամենը 12 130 բնակչությամբ²։ 1946 թ. այստեղ կար 24 հայկական գյուղ. 1946 թ. օգոստոսին Սովետական Հայաստան հայրենադարձվեցին 8 գյուղերի բնակիչներ (Սելբարգի կամ Դեհ Արմանի, Ագիդան, Մաղրաբադ, Մուզան, Բշկերտ, Դաջան, Ագնավուլ և Հաջիկալա), ընդամենը 2395 մարդ։

Հարևան Քևարվսնդի շրջանից այդ ժամանակ հայրենադարձվեցին երկու՝ Դովլաթբադ և Վերին Քրգեր գյուղերը։ Հայրենիք վերադարձան նաև Փերիայի շրջանի տարբեր գյուղերից առանձին ընտանիքներ։ Հայրենադարձությունից հետո շրջանում մնաց 12 712 հայ³։

1949 թ. շրջանում մնացել էր 16 հայկական գյուղ։ Հետադադարում

¹ Հ ա ր ո թ յ ու ն Տ ե ր - Հ ո վ հ ա ն յ ա ն ք, Պատմություն նոր Ջուղայի հ. 1, էջ 32։

² «Պարսկահայ տարեցույց», 1927. էջ 60։

³ «Այիր», 1949, հունիսի 20 և 30։

շրջանում ավելացավ ևս մեկ հայկական դյուղ: Ներկայումս այնտեղ կան հետևյալ գյուղերը.

1. Խոյզան	1450 մարդ	10. Սվարան	590 մարդ
2. Նամակերտ	1430 >	11. Մնկերտ	490 >
3. Բոլորան	1160 >	12. Խունկ	440 >
4. Սանդիբարան	1150 >	13. Շահբուլաղ	320 >
5. Ղարղուն	950 >	14. Ջիզան	230 >
6. Հեղաբլրի	833 >	15. Դբախտակ	210 >
7. Շուրիշքան	760 >	16. Ղալամեկիք	153 >
8. Հադան	690 >	17. Դաջան	60 >
9. Միլակերտ	685 >		

Այդ շրջանների բնակչության ընդհանուր թիվը (բնական աճով) ներկայումս կազմում է 15 000 մարդ¹: Գրեթե բոլոր հայկական գյուղական բնակավայրերի համեմատությամբ Փերիայի շրջանում առավել շատ են մանր հողատերերը: Այդ պատճառով այն չի հնթարկվել այնպիսի ուժեղ դեգրադացիայի, ինչպես Գյալիլայի, Բուրվառիի, Չհարմհալի և (ավելի պակաս) այլ օջախները:

Աբադան — Իրանի նավթարդյունաբերության խոշորագույն կենտրոնն է: Հայերով սկսեց բնակեցվել «նավթային պատմության» արշալույսին՝ XX դարի սկզբին: Տեղի հայ բնակչությունը հատկապես ավելացավ 20-ական թվականներին: Ի հաշիվ Իրանի տարբեր շրջանների, ինչպես նաև Վան-Վասպուրականի, Խոյի, Սալմաստի վահսաականների համար Իրաքի նայր-օլ-Օմար վայրում անգլիացիների կառուցած գաղութի հայերի:

Քաղաքի հայ բնակչության թիվը հետագայում մեծացավ, սակայն նավթային ընկերության ձեռնարկություններում նավթարդյունաբերման ավտոմատացման հետևանքով վերջին տարիներս դադարեց հայերի հոսքը Աբադան: Այժմ քաղաքում կա 4,5—5000 հայ:

Խոբրամշահ (նախկին Մոհամարա) — Աբադանից հեռու է 14 կմ, Իրանի հարավի կարևորագույն նավահանգիստն է: Մինչև վերջին ժամանակներս Խոբրամշահի հայկական բնակչությունը Աբադանի հետ մեկտեղ վարչական մի ամբողջություն էր կազմում: Չնայած փոքրաթիվ լինելուն (ընդամենը 200 մարդ) 1960 թ. այն կազմեց առանձին համայնք²:

¹ Հայկական գյուղերից բացի շրջանում կա 10 վրացական, 34 թրքախոս, 3 պարսկական, 30 լուրական և 27 խառը բնակչությամբ գյուղեր (տե՛ս «Ալիք», 1949, հունիսի 20):

² «Ալիք», 1960, մայիսի 3:

Մասշեդէ - Սուլեյման — Ինչպես Արադանը, սա ևս հու-
դիստանի առավել հին հայկական բնակավայրերից է։ Առանձին հայ
ընտանիքներ այստեղ հաստատվել են 1908 թ.։

Մասշեդէ-Սուլեյմանում հայերի թիվը զգալիորեն աճեց 1920 թ.
և հետագա տարիներին։ 1930 թ. այնտեղ կար 500, 1955 թ.՝ 1500
հայ։ Քաղաքի հայկական բնակչության մեծ մասը ծագումով ֆե-
րիա, Զհարմհալ շրջաններից են ու նոր Զուղայից¹։

Այժմ քաղաքում 2000 հայ կա։

Աղա-Ջարի—Իրանի հարավի ավելի հարուստ նավթահան-
քերի կենտրոնը հանդիսացող այս քաղաքում հայերը բնակվում են
1936 թ.։ Քաղաքի հայ բնակչությունը սկսեց համալրվել 40-ական
թվականների կեսերին, ի հաշիվ հուդիստանի այլ շրջաններից ժա-
մանաժների։

Աղա-Ջարիում այժմ 1000 հայ է բնակվում։

Ահվաղ — հուդիստանի նահանգի կենտրոնն է։ Հայերն սկսել
են այստեղ բնակվել XX դարի սկզբին։ Հետագայում քաղաքի հայ
բնակչությունը սկսեց ավելանալ, բայց ոչ զգալի չափով, այժմ այն-
տեղ ապրում է 800 հայ։

Շիրաղ — Շիրաղի հայերը հիմնականում այն 3000 հայերի
հնացորդներն են, որոնց Շահ-Աբբասը որպես «նվեր» 1605 թ.
հանձնեց իր զորավարներից մեկին։ XVII դարում այդ բնակավայրը
զղալիորեն աճեց։ Սակայն աֆղանների կողմից Շիրաղի գրավումից
հետո (1725) տեղի հայերին վիճակվեց այն բախտը, ինչ որ նորջու-
լույսյիներին։ Ներկայումս Ֆարս նահանգի կենտրոն Շիրաղում կա
ընգամենը 40 հայ ընտանիք։

* * *

Փոքր խմբերով հայ ընտանիքներ կան Բանդեր Մաշուրում (մոտ
65 ընտանիք), Նաֆթ Սեֆիդում, Լալիում, Նաֆթ Կելեում և հուդիս-
տանի այլ վայրերում։

Երկար ժամանակ հայ գյուղական բնակչություն կար Իսֆահա-
նի նահանգի Քերավանդ շրջանում²։ 1919 թ. այստեղ կար երկու հայ-
կական գյուղ, 690 բնակիչներով³։ 1946 թ. այդ գյուղերի բնակչու-

¹ «Ալիր», 1955, հունվարի 31։

² Ա. Երեմյան, Սոլահանի ֆերիա գավառը, նոր Զուղայ, 1919, էջ 130—
136։

³ «Պարսկահայ տարեցույց», 1927, էջ 60։

թյան մեծ մասը, ինչպես նշվեց, փոխադրվեց Հայկական ՍՍՀ, իսկ մնացածը մեկնեց Փերիա¹:

• • •

Որպեսզի ճիշտ պատկերացում ստեղծվի իրանահայ ամբողջ դա-
շույթի բնակչության թվի մասին, պետք է նշել, որ մեր հետազոտած
ժամանակաշրջանում, ինչպես և նախկինում երկրի հայ բնակչու-
թյունը շարունակ տեղաշարժվել է: Առաջին համաշխարհային պա-
տերազմի սկզբին իրանում կար 60 000 հայ²:

Պատերազմի սկզբին մոտ 35 000 հայ իրանի հյուսիսային
շրջաններից փախել է Կովկաս և Ռուսաստան: Նրանց մեծ մասը հե-
տադալում հետ վերադարձավ, մյուս մասը իրան վերադարձավ
1932—35 թթ.³:

1917 թ. Վան-Վասպուրականից իրան անցան մոտ 55 հազար
հայեր: Նրանցից 15 000 փոխադրվեցին իրաք: Իրաք դնացած հայե-
րի այն մասը, որ սկզբում բնակություն հաստատեց Բաղդադի, Բա-
քուբեի շրջակայքում, ապա նայր-օլ-Օմարում (Բասրայի մոտ),
իրանի վրայով վերադարձավ Հայաստան, իսկ մնացած մասը մնաց
Արադանում:

Ծնթադրում են, որ մինչև 1922 թ. Իրան է ժամանել 35 000
հայ⁴: Հետևաբար այդ թվականին իրանում կար մոտավորապես
95 000 հայ:

Իրանցի հայերի թիվը այդ թվականից ի վեր մեծացել է բնակ-
չության բնական աճի հաշվին (եթե նկատի չառնենք այն մի քանի
հազար իրանահայատակ հայերին, որոնք ՍՍՀՄ-ից փոխադրվեցին
1936—38 թթ.): Սակայն հայերի թիվն իրանում մինչև 1944 թվակա-
նը շատ չաճեց, քանի որ ամբողջ այդ ժամանակամիջոցում պարբե-
րաբար կազմակերպվում էր հայրենադարձություն Սովետական Հա-
յաստան:

1944 թ. իրանահայության թիվը անցնում էր 100 հազարից,
Իրանահայդկական թեմի եկեղեցական խորհրդի տվյալներով,
1944 թ. մայիսին հարավային շրջանում (չհաշված Թեհրանը) բնակ-

1 «Ալիք», 1949, հունիսի 20 և 30:

2 Ե. Խաթանասյան, Հայոց թիվը, Բոստոն, 1965:

3 Նույն տեղում:

4 Նույն տեղում:

վում էր 50 302 մարդ¹։ Ինչպես նշվեց վերը, այդ ժամանակ Թեհրանում կար ավելի քան 25 000 հայ։ Մինչև 20 000 հայ կար գաղութի հյուսիսային շրջանում, Հայերի այդ ընդհանուր թվին պետք է ավելացնել նաև 6—7 հազար կաթոլիկներին ու բողոքականներին։

Իրանահայերի հայրենադարձման կենտրոնական կոմիտեի տվյալների համաձայն 1946 թ. Սովետական Հայաստան մեկնեց 20 700 մարդ²։ Հետևաբար, բնակչության բնական աճի հետ մեկտեղ 1947 թ. գաղութում մնում էր 90 000 մարդ։

Քսան տարում գաղութի բնակչությունը (բնական աճի հետ մեկտեղ) կարող էր ավելանալ մոտավորապես 40—45 000-ով և 1966 թ. դրությամբ կազմել 130—135 հազար։ Այդ հաշվումներով կենտրոնական շրջանում այժմ կա 88—90, հյուսիսայինում՝ 16, իսկ հարավայինում՝ 30 000 հայ։

Ինչպես և նախկինում, 1926 թ. սկսվեց նոր հայրենադարձություն Իրանից՝ Հայկական ՍՍՀ։ Անցած ժամանակաշրջանում իրենց նախնիների հայրենիքը վերադարձան մի քանի հազար իրանահայեր։ Որոշ տվյալներով 20-ական թվականներից հետո Իրանից Հայկական ՍՍՀ է հայրենադարձվել 50 000 հայ³։

Գյուղական վայրերից ու դավառական քաղաքներից դեպի մեծ քաղաքներն ու արդյունաբերական քաղաքները տեղի հայերի տեղաշարժերի հետևանքով խիստ փոխվել է գաղութի քաղաքային ու գյուղական բնակչության հարաբերակցությունը։

Մինչև 1917 թ. ամբողջ երկրի մասշտաբով այդ հարաբերակցությունը հետևյալն էր. գյուղերում բնակվում էր ամբողջ հայկական բնակչության ավելի քան 75%-ը, իսկ քաղաքներում՝ մինչև 25%։

Այժմ գաղութի բնակչության հարաբերակցությունը գրեթե հակառակ պատկերն ունի։ 130—135 հազար իրանահայերից 100 000-ը այժմ բնակվում է քաղաքներում։ Տոկոսային արտահայտությամբ համապատասխանաբար կազմում է 73 և 27%։ Ուշագրավ է այն հանդամանքը, որ գյուղական և քաղաքային բնակչության տոկոսային հարաբերակցությունը այժմ չի համընկնում նույն հարաբերակցությանը՝ ամբողջ երկրի մասշտաբով։ Այսպես, Իրանի գյուղական բնակչությունը (պաշտոնական տվյալներով) կազմում է 63%։ քաղաքայինը՝ 37%։

1 ՀՍՍՀ, ԿՊՊԱ, ֆ. 57, «Ջեկուցում Իրանա-Հնդկաստանի թեմի հայոց կրոնական խորհուրդի», Նոր-Ջուղայ, 1944, մայիսի 22։

2 ՀՍՍՀ, ԿՊՊԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 17, էջ 87։

3 Ե. Խաթանասյան, Հայոց թիվը։